

**Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑ
ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ**

ΝΙΚΟΣ Μ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ

Γενικός Γραμματέας Έρευνας και Τεχνολογίας
Καθηγητής στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Νεοέμβριος 1995

- Ένα από τα κρίσιμα ζητήματα για την πορεία της Ελληνικής οικονομίας αυτή την περίοδο είναι το πώς θα εισέλθει σε μια συστηματική διαδικασία ανάπτυξης, αξιοποιώντας την δετική μέχρι τώρα πορεία σταθεροποίησης και τις ευκαιρίες που δημιουργούνται στον γεωγραφικό και οικονομικό περίγυρο της χώρας.

Στις συζητήσεις που διεξάγονται και στα προτεινόμενα μέτρα πολιτικής κυριαρχούν δύο ανάγκες:

- Η αύξηση των ιδιωτικών και των δημοσίων επενδύσεων φυσικού κεφαλαίου, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η παραγωγική δυναμικότητα που απαιτείται για την κάλυψη της προβλεπόμενης οικονομικής δραστηριότητας. Οι ιδιωτικές επενδύσεις θα δημιουργήσουν τον μηχανισμό των επιχειρήσεων για την επέκταση της προσφοράς την εισαγωγή νέων τεχνολογιών και την παραγωγή νέων προϊόντων και υπηρεσιών.

Οι δημόσιες επενδύσεις θα εξασφαλίσουν την υποδομή στις μεταφορές, τις επικοινωνίες, την ενέργεια και άλλες δραστηριότητες που είναι μεν απολύτως απαραίτητες για την λειτουργία των επιχειρήσεων, αλλά δεν είναι συμφέρουσα ή ενδεδειγμένη η παροχή τους από ιδιωτικές ανταγωνιστικές επιχειρήσεις.

- Η αύξηση του εργατικού δυναμικού είναι η δεύτερη ανάγκη, έτσι ώστε να καλυφθούν έγκαιρα οι νέες θέσεις εργασίας και να μην υπάρξουν κενά στην παραγωγική διαδικασία. Όταν το εργατικό δυναμικό δεν επαρκεί σε μια δεδομένη οικονομική συγκυρία, διευρύνεται με την μετανάστευση, την αύξηση συμμετοχής γυναικών στην αγορά εργασίας, την απασχόληση συνταξιούχων και την δεύτερη απασχόληση των ήδη εργαζομένων, με σκοπό την εξασφάλιση **ενός**

συνολικού χρόνου εργασίας που απαιτεί η οικονομική δραστηριότητα.

Η αύξηση λοιπόν, του φυσικού κεφαλαίου και η αύξηση της απασχόλησης φαίνεται να αποτελούν τις δύο προϋποθέσεις για την επίτευξη υψηλότερων ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης. Παρά το γεγονός ότι η διαπίστωση αυτή είναι σχεδόν αυτονόητη, η ανάλυση των παραγόντων που επιδρούν στην οικονομική ανάπτυξη οδηγεί σε αρκετά διαφορετικά συμπεράσματα.

Σχεδόν σε όλες τις οικονομίες και σχεδόν σε όλες τις περιόδους, βρίσκουμε ότι οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης είναι αισθητά μεγαλύτεροι από την συμβολή των ρυθμών αύξησης του φυσικού κεφαλαίου και των ρυθμών αύξησης της συνολικής απασχόλησης. Ας πάρουμε για παράδειγμα την ελληνική οικονομία: Απο το 1950 μέχρι σήμερα έχει σχεδόν **εννεαπλασιασθεί** το επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας, πράγμα που σημαίνει μέσο ρυθμό μεγέθυνσης κατά 5% ετησίως. Η συμβολή της αύξησης του φυσικού κεφαλαίου είναι 2.3%, ενώ η αύξηση του αριθμού απασχολούμενων στο σύνολο της οικονομίας έχει συμβάλει κατά πολύ λιγώτερο. Βγαίνει λοιπόν εύκολα το συμπέρασμα ότι ένα σημαντικό μέρος του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης **δεν εξηγείται** από την μεγέθυνση των συντελεστών παραγωγής. Η προσπάθεια ερμηνείας αυτού του φαινομένου αποτελεί σήμερα και μια απο τις πιο ενδιαφέρουσες προκλήσεις της οικονομικής ανάλυσης και πολιτικής.

Επειδή ένα σημαντικό μέρος της οικονομικής ανάπτυξης δεν οφείλεται στην απλή συσσώρευση των συντελεστών παραγωγής, είναι προφανές ότι θα πρέπει να οφείλεται στην **αύξηση της μέσης παραγωγικότητας της εργασίας**. (Η μέση παραγωγικότητα του κεφαλαίου παραμένει σχετικά σταθερή στην πάροδο του χρόνου).

Μερικά στοιχεία κάνουν την επισήμανση αυτή ακόμα πιο ενδιαφέρουσα. Στην εποχή της γρήγορης ανάπτυξης της χώρας μας, όταν η οικονομία εμεγενδύνετο με ρυθμούς της τάξεως άνω του 5% η αύξηση της παραγωγικότητας εργασίας ήταν υπεύθυνη για το ήμισυ περίπου αυτού του ρυθμού. Όταν η πορεία οικονομικής ανάπτυξης επιβραδύνθηκε και οι ρυθμοί κυμαίνονταν στο 1-2% ετησίως, η μέση παραγωγικότητα εργασίας έπαυσε ουσιαστικά να αυξάνεται και η αύξηση της συνέβαλε πλέον μόνο κατά το 1/10 στην αύξηση του εθνικού προϊόντος.

Βλέπουμε λοιπόν ότι υψηλοί ρυθμοί βελτίωσης της απόδοσης του ανθρώπινου κεφαλαίου, συμβαδίζουν και συνεισφέρουν σε γρήγορους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης. Όταν η απόδοση της εργασίας δεν βελτιώνεται, τότε και η συνολική οικονομική δραστηριότητα μένει στάσιμη.

Η διαπίστωση αυτή ισχύει βέβαια για όλες τις περιόδους, σήμερα όμως αποκτά κρίσιμη σημασία για τη χώρα μας για δύο συγκεκριμένους λόγους:

1. Η οικονομική δραστηριότητα βασίζεται ολοένα και περισσότερο στην επιστημονική γνώση, πράγμα που απαιτεί ένα ανθρώπινο δυναμικό με ιδιαίτερες δεξιότητες και ικανότητες στην απόκτηση, εφαρμογή και ανανεώση της γνώσης. Αλλωστε, η έντονη παραγωγή νέων γνώσεων τις τελευταίες δεκαετίες και η ραγδαία αύξηση της ποσότητας και της ταχύτητας της διακινούμενης πληροφορίας τα τελευταία χρόνια, οδήγησαν πολλούς να χρησιμοποιούν όρους όπως "Knowledge Economy" ή "Information Economy" για να χαρακτηρίζουν την σύγχρονη οικονομική δραστηριότητα.
2. Η αναδιάρθρωση της παραγωγής που επιβάλεται από τον διεθνή ανταγωνισμό και το άνοιγμα οικονομικών συναλλαγών σε άλλες χώρες λόγω των γεωπολιτικών μεταβολών, απαιτούν ένα ανθρώπινο δυναμικό

που μπορεί να παίρνει στρατηγικές αποφάσεις, να οργανώνει δραστηριότητες σε νέο περιβάλλον και να αντιμετωπίζει με αποτελεσματικό τρόπο πρωτοεμφανιζόμενα προβλήματα και άγνωστες συνθήκες.

Πόσο έτοιμη είναι η χώρα μας να ανταποκριθεί σε αυτές τις απαιτήσεις ποιότητας και επάρκειας του ανθρώπινου δυναμικού; Η απάντηση δεν είναι ούτε εύκολη, ούτε ενιαία, ούτε αφοριστική. Δεν μπορεί κανείς να πει ότι στις απαιτήσεις αυτές το ανθρώπινο δυναμικό της χώρας μας εμφανίζει μια καθολική υστέρηση. Δεν μπορεί όμως και να προσπεράσει το πρόβλημα με την καθησυχαστική επίκληση ότι “οι έλληνες πάντα τα καταφέρνουν”. Ας δούμε κατ'αρχήν τα κυριότερα χαρακτηριστικά της υστέρησης του ανθρώπινου δυναμικού στις σύγχρονες απαιτήσεις της οικονομικής και κοινωνικής διαδικασίας:

1. Χαμηλό τεχνολογικό πλεονέκτημα: Το παραγωγικό σύστημα της χώρας μας καθυστερεί επικίνδυνα στην ενσωμάτωση νέων τεχνολογιών, την δημιουργία νέων υπηρεσιών και προϊόντων που θα είναι ανταγωνιστικά στη διεθνή αγορά.

Είναι αποκαλυπτικά τα στοιχεία του ΟΟΣΑ για τη διαχρονική εξέλιξη του τεχνολογικού πλεονεκτήματος της κάθε χώρας μεταξύ 1980 και 1992. Με βάση το 100 ως μέσο όρο, ο δείκτης εξειδίκευσης εξαγωγών για την Ελλάδα είναι μόλις 17 και στάσιμος στον τομέα υψηλής τεχνολογίας και μειώθηκε από 31 σε 27 στα προϊόντα μεσαίας τεχνολογίας. Αντιθέτως ο δείκτης αυξήθηκε από 212 σε 263 στα εξαγόμενα χαμηλής τεχνολογίας.

ΔΕΙΚΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΕΞΑΓΩΓΩΝ						
Μέσος Όρος ΟΟΣΑ = 100						
Χώρα	Υψηλή Τεχνολογία		Μεσαία		Χαμηλή Τεχνολογία	
	1980	1992	1980	1992	1980	1992
Ελλάδα	17	17	31	27	212	263
Ιρλανδία	113	157	58	58	144	115
Τουρκία	9	23	36	32	220	259

Πηγή: OECD, Science and Technology Indicators, September 1995

(Annex Table 12, p34)

Εντυπωσιακά διαφορετική είναι η εξέλιξη των αντίστοιχων δεικτών για την Ιρλανδία. Στον τομέα υψηλής τεχνολογίας εμφανίζει αύξηση κατά 50% (και περίπου κατακτά μια απο τις υψηλότερες επιδόσεις, διατηρεί τον βαθμό εξειδίκευσης στην μεσαία τεχνολογία και μειώνει αισθητά το σχετικό πλεονέκτημα χαμηλής τεχνολογίας. Αύξηση της εξειδίκευσης σε εξαγωγές προϊόντων υψηλής τεχνολογίας εμφανίζει και η Τουρκία η οποία ξεπερνά πλέον τις αντίστοιχες σχετικές επιδόσεις τριών χωρών του ΟΟΣΑ μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα.

2. Αύξουσα αναποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος: Παρά την επέκταση της ανώτατης και ανώτερης παιδείας και την αναβάθμιση ορισμένων τομέων και δραστηριοτήτων της εκπαίδευσης, βαίνουν εκρηκτικά αυξανόμενοι οι περισσότεροι δείκτες στρέβλωσης όπως:

- (i) Φροντιστηριακή εκπαίδευση σε σχέση με την τυπική εκπαίδευση. Τα φροντιστήρια επεκτείνονται σε όλες τις περιοχές της χώρας, σε κατώτερες τάξεις του Γυμνασίου και σε όλα σχεδόν τα μαθήματα.

- (ii) Φοιτητική μετανάστευση. Η αναζήτηση σπουδών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε άλλες χώρες, αυξάνεται εντυπωσιακά, κατευδύνεται σε μεγάλο βαθμό σε χαμηλής ποιότητας ιδρύματα, και εμφανίζει σχεδόν ολικό ποσό επιστροφής, πράγμα που δημιουργεί έντονες πιέσεις και παρενέργειες στην αγορά εργασίας.
- (iii) Συνεχίζεται η αδρόα εισαγωγή φοιτητών σε ειδικεύσεις οι οποίες είναι εντελώς κορεσμένες και παρουσιάζουν εδώ και αρκετά χρόνια έντονα προβλήματα μαζικής ανεργίας και οριστικής αδυναμίας επαγγελματικής ένταξης.
- (iv) Το περιεχόμενο των σπουδών αρκετές φορές υστερεί απο τις σύγχρονες εξελίξεις, ενώ ακόμα μεγαλύτερη υστέρηση εμφανίζεται στην εξοικίωση και χρήση νέων τεχνολογιών. Ο τρόπος οργάνωσης της γνώσης είναι συχνά αποσπασματικός ανά μάθημα και εμποδίζει έτσι την δημιουργία ενός **γνωστικού πυρήνα**, ο οποίος εύκολα θα ενσωματώσει τις νέες εξελίξεις χωρίς ανάγκη επανεκπαίδευσης - σε σύντομο τουλάχιστον διάστημα.
- (v) Τέλος, απο την εκπαίδευση απουσιάζει συστηματικά η καλλιέργεια μιας γενικευμένης αντίληψης οργάνωσης και διεύθυνσης, (η λεγόμενη management culture), εκτός απο τα ειδικευμένα τμήματα τέτοιων σπουδών. Συνέπεια αυτής της έλλειψης είναι η αδυναμία αποτελεσματικής οργάνωσης των γνώσεων, η δυσκολία αντιμετώπισης άγνωστων ή περίπλοκων συνθηκών, η πανταχού παρούσα ατέλεια της κρίσιμης λεπτομέρειας και ο περιορισμένος βαθμός ολοκλήρωσης καινοτομικών ιδεών, όταν και όπου αυτές εμφανίζονται.

3. Οι αργοί ρυθμοί εκσυγχρονισμού της τεχνολογικής υποδομής και οργάνωσης των ελληνικών επιχειρήσεων.

Ταυτόχρονα παραμένουν ισχυρά τα **εμπόδια εισόδου** και δραστηριοποίησης νέων επιχειρήσεων λόγω ολιγοπωλιακών ρυθμίσεων στις αγορές, προνομιακών σχέσεων των υφιστάμενων επιχειρήσεων με το κράτος και της έλλειψης υποστήριξης των δυναμικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών από το Τραπεζικό σύστημα. Σε πολλές περιπτώσεις, το μικρό μέγεθος των ελληνικών επιχειρήσεων, τις εμποδίζει να αξιοποιήσουν ευκαιρίες εισόδου σε νέες αγορές, όπου απαιτείται ένα σύστημα ολοκληρωμένης παρουσίας (όπως για παράδειγμα υποστηρικτικές υπηρεσίες χρήσης και συντήρησης), ή ευκαιρίες συμμετοχής σε μακροχρόνιες συνεργασίες όπως τα προγράμματα ερευνητικής και τεχνολογικής ανάπτυξης.

Σε άλλες περιπτώσεις, όπου το μικρό μέγεθος είναι πλεονέκτημα για την ανάληψη πρωτοβουλιών υψηλού επιχειρηματικού κινδύνου, ο οικογενειακός χαρακτήρας των επιχειρήσεων δρα ανασταλτικά.

Χαρακτηριστική έκφραση αυτών των γνωρισμάτων είναι και το γεγονός της πολύ χαμηλής συμμετοχής των επιχειρήσεων σε δαπάνες έρευνας και τεχνολογίας, οι οποίες δείχνουν και την μακροχρόνια επιλογή της κάθε εταιρείας να ανανεώσει την παραγωγική διαδικασία, να διερευνήσει νέα προϊόντα και να διαμορφώσει τους όρους μίας τεχνολογικής υπεροχής. Παρά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των επιχειρηματικών δαπανών E&T στην Ελλάδα είναι συγχρηματοδοτούμενο από το κράτος, εντούτοις οι επιχειρήσεις συμμετέχουν κατά λιγώτερο του 30% στην εθνική δαπάνη E&T, το χαμηλότερο ποσοστό στην Ευρωπαϊκή Ένωση (στην Ιρλανδία για παράδειγμα το ποσοστό είναι διπλάσιο).

4. Χαμηλός βαθμός εισαγωγής νέων τεχνολογιών στην

Ελληνική Κοινωνία: Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η καθυστέρηση εισαγωγής ακόμα και βασικής υποδομής πληροφορικής στον Δημόσιο Τομέα και στις Υπηρεσίες ευρείας χρήσεως. Από την γραφή ενός κειμένου μέχρι την στοιχειώδη αναζήτηση και διακίνηση πληροφορίας, υπάρχει δραματική καθυστέρηση στην εγκατάσταση της υποδομής, αλλά και στην εξοικείωση της χρήσης της.

Απέναντι σε αυτά τα αρνητικά και δυσοίωνα χαρακτηριστικά που σχετίζονται κυρίως με αδυναμίες του ανθρώπινου παράγοντα, αναπτύσσεται μια παράλληλη θετική δυναμική πάλι με πρωταγωνιστή τον ανθρώπινο παράγοντα. Η έκταση της είναι ακόμα μικρή και δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι θα υπερκεράσει την πρώτη. Αποδεικνύει όμως ότι το παιχνίδι δεν είναι εκ των προτέρων άσκοπο, δημιουργεί παρόμοια κίνητρα και σε άλλους και - εάν συνδυαστεί με ορισμένα μέτρα πολιτικής - ίσως μπορέσει να αλλάξει το τοπίο της ύφεσης και της αβέβαιης ανάκαμψης και να οδηγήσει σε μια νέα περίοδο οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας.

1. Σε ορισμένους τομείς, η ελληνική οικονομία παρουσιάζει αξιοζήλευτες επιδόσεις στις διεθνείς αγορές με την παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών υψηλών τεχνολογικών απαιτήσεων. Για παράδειγμα, η βιομηχανία λογισμικού υπολογιστών, τα τρόφιμα, η τεχνολογία ήπιων μορφών ενέργειας και ορισμένοι άλλοι τομείς σημειώνουν αξιόλογες εξαγωγικές επιδόσεις πάρα το άκρως ανταγωνιστικό περιβάλλον που αντιμετωπίζουν.

2. Σε τομείς όπου δεν απαιτείται μεγάλη συγκέντρωση βιομηχανικού κεφαλαίου ή πολυεθνική δικτύωση, οι ελληνικές επιδόσεις υπερβαίνουν κατά πολύ τον απαισιόδοξο μέσο όρο. Πρόσφατο και σημαντικό παράδειγμα, η εντυπωσιακή επιτυχία των ελληνικών ομάδων στα ανταγωνιστικά ερευνητικά προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Την προηγούμενη τετραετία η Ελλάδα είχε επιτύχει να χρηματοδοτηθεί με το 3.6% περίπου του ευρωπαϊκού προϋπολογισμού, παρά το γεγονός ότι διαθέτει το 2% του κοινοτικού ΑΕΠ και μόλις το 1.2% του ερευνητικού πληθυσμού της κοινότητας. Εφέτος οι ελληνικές ομάδες εκτιμάται ότι επέτυχαν το 4.5% περίπου της συνολικής χρηματοδότησης παρά το γεγονός ότι οι χώρες αυξήθηκαν από 12 σε 15 και ο ανταγωνισμός έχει γίνει κατά πολύ εντονότερος.
3. Η αύξουσα εμφάνιση νέων δυναμικών επιχειρήσεων υψηλής κερδοφορίας και ανταγωνιστικότητας, ο εκσυγχρονισμός και τεχνολογική ανανέωση μεγάλων επιχειρήσεων, η δημιουργία εργαστηρίων και υποδομής ποιοτικού ελέγχου και η στελέχωση τους με υψηλών προδιαγραφών ανθρώπινο δυναμικό.
4. Η εμφάνιση νέων μορφών συνεργασίας των επιχειρήσεων με ερευνητικά και τεχνολογικά ιδρύματα σε κοινά προγράμματα, η συστηματική απασχόληση φοιτητών σε επιχειρήσεις, η εγκατάσταση εταιρειών σε τεχνολογικά πάρκα δημιουργούν μια καινούργια δυναμική για την ενσωμάτωση της επιστημονικής γνώσης στην παραγωγική διαδικασία.

Παρά τα δετικά αυτά σημεία, πολλά μένουν ακόμα να γίνουν τόσο σε επίπεδο επιχείρησης, όσο και σε επίπεδο πολιτείας για την αναβάθμιση της ποιότητας του ανθρώπινου δυναμικού και της συμμετοχής του στην προσπάθεια οικονομικής ανάπτυξης.

Α. **Στην επιχείρηση**, η συνεχής κατάρτιση των στελεχών και των υπαλλήλων πρέπει πλέον να αποτελεί κύριο συστατικό της στρατηγικής της κάθε εταιρείας. Δίπλα στα Τμήματα Παραγωγής, Οργάνωσης και Marketing η σύγχρονη επιχείρηση πρέπει να δημιουργήσει και Τμήμα Γνώσης, το οποίο θα αχολείται με την πληροφόρηση σε νέες τεχνολογίες, την διάδοση της στους εργαζόμενους, την διαρκή εξοικίωση των τελευταίων στις εξελίξεις. Συνηθίζαμε πολλές φορές να λέμε πως για το άτομο “η γνώση είναι δύναμη”, η επιχείρηση όμως πρέπει να πειστεί πως “οι γνώσεις των εργαζομένων είναι σημαντικό πλεονέκτημα στην ανταγωνιστική αγορά”. Σε ένα πρόσφατο τεύχος, το περιοδικό Economist αναφέρει πως η χρηματιστηριακή αξία πολλών επιχειρήσεων που χαρακτηρίζονται απο ένταση γνώσης μπορεί να υπερβαίνει και κατά δέκα φορές την αξία των περιουσιακών στοιχείων τους, ακριβώς επειδή η ανταγωνιστικότητα και η έκταση των δραστηριοτήτων τους καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα των γνώσεων που ενσωματώνουν. (Economist, 11/11/95, p.75)

Η βασική επιδίωξη της επιχείρησης πρέπει να είναι η απόκτηση, διάδοση και ανανέωση των γνώσεων των εργαζομένων έτσι ώστε να τείνουν να δημιουργήσουν μια **γνωστική εξειδίκευση**, που θα σχετίζεται άμεσα με την κεντρική παραγωγική δραστηριότητα της εταιρείας και θα είναι δύσκολο να αντιγραφεί εξ ολοκλήρου από τους ανταγωνιστές. Για την επίτευξη αυτού του στόχου δεν αρκούν κάποια επιδοτούμενα σεμινάρια ή βιαστικές διαλέξεις σε ένα θέμα που είναι της μόδας. Χρειάζονται προγραμματισμένοι κύκλοι εκπαίδευσης και κατάρτισης, συνεργασία μεταξύ εργαζομένων διαφορετικής ιεραρχίας και κατάρτισης, αποστολή νέων στελεχών στο εξωτερικό για κάτι περισσότερο απο τριήμερο και έγκαιρη επισήμανση και προσέλκυση μελλοντικών στελεχών σε συνεργασία με τα εκπαιδευτικά ιδρύματα.

Για τις επιχειρήσεις της Βορείου Ελλάδος, οι οποίες έχουν τις μεγαλύτερες ευκαιρίες ανοίγματος στα Βαλκάνια, απαιτείται και η εκπαίδευση στελεχών

έτσι ώστε να κατανοούν τις κοινωνικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των άλλων χωρών. Στη διαμόρφωση ενός κοινού επιχειρηματικού πνεύματος, θα βοηθήσει ιδιαίτερα η ενιαία εκπαίδευση και κατάρτιση στελεχών επιχειρήσεων από βαλκανικές χώρες στην Ελλάδα. Δεν γνωρίζω πόσες υποτροφίες προσφέρει το Ελληνικό κράτος ή οι επιχειρήσεις σε νέους ρουμάνους οικονομολόγους ή βούλγαρους μηχανικούς ή ρώσους πωλητές, αλλά εάν ο αριθμός τους ήταν συγκρίσιμος με το ενδιαφέρον που δείχνουμε για τους αντίστοιχους ποδοσφαιριστές τότε πολλά ζητήματα της οικονομικής βαλκανικής συνεργασίας θα είχαν αντιμετωπιστεί πολύ πιο αποτελεσματικά για τις ενδιαφερόμενες επιχειρήσεις.

B. Ο δεύτερος άξονας αφορά την σύνδεση των γνώσεων και των δεξιοτήτων των εργαζομένων, οι οποίες πρέπει να συνδυάζουν :

- (α) την εξειδίκευση σε μια περιοχή, στην οποία ο εργαζόμενος έχει ένα γνωστικό πλεονέκτημα και
- (β) την δυνατότητα κατανόησης πολλών παρεμφερών θεμάτων, έτσι ώστε να μπορεί εύκολα να αξιοποιεί τις ιδέες άλλων ειδικευμένων, αλλά και να προσαρμόζει τις δικές του ειδικευμένες γνώσεις όταν ο τομέας του εξελίσσεται ή αλλάζει.

Η διπλή αυτή ιδιότητα ενός **γνωστικού πυρήνα** και μιας **ευρείας περιοχής κατανόησης** αποτελεί την σημερινή πρόκληση του εκπαιδευτικού συστήματος ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης.

Εάν αυτές οι κατευθύνσεις ανάπτυξης του ανθρώπινου δυναμικού συνδυαστούν με την αναδέρμανση του επενδυτικού κλίματος και την αξιοποίηση των ευκαιριών στις διεθνείς αγορές, τότε η οικονομική ανάπτυξη θα είναι και εντονώτερη και μονιμώτερη. Η επένδυση στη γνώση και την δεξιότητα θα είναι ο κρίσιμος παράγων που θα αυξήσει όχι μόνο την απόδοση των επενδύσεων της κάθε επιχείρησης, αλλά θα δημιουργήσει νέους όρους οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας για όλους.